

словами, властивий об'єктній субстанціальній синтаксемі як залежному компонентові при дієслівному предикаті. Раніше таку думку висловив Л.В. Щерба, заперечуючи положення про те, що керування визначається граматиною, він заявив, що насправді воно частіше належить кожному окремому слову, а тому є фактом словника [13, 93].

Дослідження навіть не всього функціонального діапазону функціонування зв'язаних синтаксем дозволяє зробити висновок, що репрезентація об'єктної синтаксеми ґрунтується на взаємодії лексичного значення дієслова й іменника та синтаксичної функції прийменниково-відмінкової форми як конструктивного компонента речення. А отже, реченнєвотвірний зв'язок словоформ, які займають позицію об'єкта, полягає у взаємодії його із словосполученнєво-твірним (керування).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные вопросы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1974. - №10. – С.34-40.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
6. Городенська К.Г. Дериваційна природа давального адресатної посесивності // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С.19-22.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
9. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс. Перевод с англ. И.А.Муравьевой и Е.Г.Устиковой. – М.: УРСС, 2004. – 317 с.
10. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. – Л.: Наука, 1974. – 282 с.
11. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006.- 716 с.
13. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974, 428 с.

This article is devoted to the elucidation of functions which are connected with the substantial syntaxem in position of object. Syntactical connection and means of their expression have been characterized in accordance with the interaction of lexical and grammatical semantic.

Key words: prepositional-case form, objective syntaxem, running, word combinations, syntactaical semantic.

О.С. Афанасьєва

ТИПИ СЕМАНТИЧНИХ ДЕВІАЦІЙ У ТЕКСТАХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ

У статті досліджуються типи та механізми породження семантичних девіацій у текстах українських нормативно-правових документів.

Ключові слова: комунікація, дискурс, текст, адресант, семантика, аномалія, девіація.

Сучасний розвиток мовознавства позначений зміщенням орієнтирів від дослідження структурної організації мови до всебічного вивчення її функціонування. Незважаючи на розмаїття методів і методик, сучасна лінгвістика все впевненіше входить у тематику семантичної та функціональної теорій, найважливішими рисами яких є вивчення комунікативної орієнтованості всіх одиниць і категорій мовної системи.

Необхідність визначення типів комунікативних моделей та засобів їх вербального оформлення зумовила потребу вироблення певних правил спілкування. У зв'язку із цим зростає увага науковців до вивчення різноманітних типів відхилення від мовних норм: помилок, аномалій,

«негативного» мовного матеріалу, тобто групи мовних явищ, які український лінгвіст Ф.С.Бацевич запропонував об'єднати під єдиним терміном «девіація» [6, 17-21].

Актуальність вивчення мовної природи девіацій, умов їх породження та вживання у процесі спілкування, визначення правил і закономірностей нормативного вживання мовних одиниць у комунікативних конструкціях певного типу зумовила вибір теми даного дослідження.

У науковій літературі проблема типів девіацій, їх класифікацій перебувала в центрі уваги зарубіжних і вітчизняних дослідників. Це праці Ю.Д.Апресяна, Н.Д.Арутюнової, Ш.Баллі, Ф.С.Бацевича, В.З.Дем'янка, І.М.Кобозєвої, О.С.Кубрякової, Н.І.Лауфер, Т.В.Радзієвської, А.Фрея та ін. Відзначимо, що переважно досліджувалися тексти художнього стилю, інший текстовий матеріал досліджувався дуже рідко.

Ми досліджували семантичні девіації у текстах українських нормативно-правових актів (далі - НПА), збережених у корпусі «Законодавство України», який є частиною Українського національного лінгвістичного корпусу, створеного в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України.

Термін мовна (мовленнева) девіація, який використовується нами, охоплює різноманітні типи порушень власне мовних норм, мовленневих конвенцій, стратегій мовлення, імплікацій та імплікатур дискурсу тощо в «нормальних» станах свідомості [6, 18]. Девіації досліджувалися мовознавцями у рамках різних ділянок лінгвістичної науки – семантики, комунікативної лінгвістики і т.п. Так, розглядаючи аномальні випадки вживання слів як діалектичний процес становлення норми і, зважаючи на когнітивно-світоглядну природу мови, світопорядку як такого, Н.Д.Арутюнова фокусує увагу на групах мовних одиниць, які найчастіше передають семантичні аберації: параметричний лексиці, словотворчих засобах, заперечних синтаксичних конструктах та ін [2, 75-90]. І.М.Кобозєва пропонує вивчати аномальні мовні явища на рівні синтаксичних одиниць, які можуть функціонувати в комунікативних актах. Дослідниця наголошує на тому, що девіації виникають на семантичному рівні речення, тобто при побудові внутрішньої структури висловлювання. На її думку, надання статусу девіації певному мовному явищу прямо залежить від ілюктивних намірів комуніканта і типу дискурсу, в рамках якого відбувається процес спілкування [9, 194-195]. На таких же позиціях стоїть У. Еко, стверджуючи, що комунікація не обмежується формою діалогу як такого; будь-який текст є потенційним діалогом між адресантом і адресатом (адресатами) [14, 5].

Типологічна характеристика девіацій Ф.С.Бацевича базується на комунікативному підході до диференціації та вивчення таких явищ. Підґрунтям для створення цієї класифікації стали результати досліджень процесів породження мовлення, мислеоформлення, механізмів взаємодії у системі адресант – текст – адресат, які були отримані психолінгвістикою, когнітологією, теорією мовленневих актів, прагматикою та ін. Виникнення девіацій пов'язується із виокремленням етапів вербалізації комунікативного задуму адресанта. Кожен етап може породити відхилення певних типів відповідно до механізмів, задіяних комунікантом при вербалізації того чи іншого когнітивного модуля. Девіації іншого типу можуть виникнути на етапі безпосереднього включення учасників комунікативного акту у процес спілкування і пов'язані із різноманітними дискурсивними афектами [6, 22-36]. Структурно класифікацію девіацій Ф.С.Бацевича можна представити так:

I. Девіації, пов'язані із мовною компетенцією адресанта:

- 1) девіації, що виникають на етапі категоризації;
- 2) девіації, що виникають на етапі пропозиціонування;
- 3) девіації на етапі побудови поверхневої структури висловлювання;

II. Девіації, пов'язані з комунікативною компетенцією мовців:

- 1) комунікативні невдачі, пов'язані із особою мовця;
- 2) комунікативні невдачі, зумовлені порушеннями орієнтацій мовця на процес комунікації;
- 3) комунікативні невдачі, викликані порушенням орієнтації мовця на особу адресата;
- 4) комунікативні невдачі, пов'язані з особою адресата;
- 5) комунікативні невдачі в непрямих мовленневих актах.

Девіації першого типу мають лінгво-когнітивну природу і пов'язані із проблемами вербалізації комунікативного наміру мовця; відхилення другого типу спричинені дезорієнтацією комуніканта у світі дискурсу, в який він включається у процесі спілкування. Тому девіації першого типу – це власне відхилення від норм, а явища другого типу кваліфікуються як наслідки неприйняття мовцем дискурсивних імплікатур та відповідних комунікативних конвенцій і визначаються як комунікативні невдачі [6, 44-46].

Виявляється, що девіація не завжди породжує комунікативну невдачу: художні прийоми, побудовані на свідомому відході автора від мовної норми, легко й адекватно сприймаються

компетентним читачем літературного твору. Такі прийоми, як афазія, метонімія, синекдоха і т.п. порушують оптимальні способи передачі текстової інформації, але не є аномальними з точки зору законів естетичної комунікації, властиві художнім текстам, і вважаються нормативними щодо комунікативних конвенцій у системі автор – читач художнього твору [6, 12].

Аномальні явища у текстах офіційно-ділового стилю мають особливий статус, оскільки основними вимогами до комунікації, в яку включено такі тексти, є максимальна точність та однозначність інформації як на вході, так і на виході системи породження – сприйняття – тлумачення. Як зазначає Т.В.Радзієвська, «у сфері циркуляції ділових документів учасники комунікації виступають як партнери в діловому спілкуванні, закони й правила якого характеризуються імперативністю, а відхилення від них розцінюються як серйозні комунікативні помилки, здатні призводити до руйнації спілкування» [12, 10].

Головними функціями офіційно-ділових текстів є інформативна та регулятивно-імперативна, що ставить жорсткі вимоги до мовного оформлення таких документів [12, 10]. НПА повинні регулювати усі сфери суспільних відносин, часто стають об'єктом тлумачення з боку представників закону, що фактично є підставою для існування такого феномену людського суспільства, як судівництво. Змістова правильність мовного оформлення НПА дозволить уникнути неадекватних інтерпретацій та наслідків цього, які можуть мати істотне значення для життя людини або суспільства в цілому.

Розглядаючи девіації у текстах НПА, які ми досліджуємо, через призму класифікації Ф.С. Бацевича, відзначаємо, що ми спиралися лише на власне текстовий матеріал НПА і тому не ставили завдання виявити порушення, пов'язані із особою адресата. Специфіка генологічних ознак текстів даного типу виключає також комунікативні невдачі, пов'язані із реалізацією моделей непрямих мовленнєвих актів.

Дослідження текстів НПА підтвердило тезу про особливості формування смислових структур, які є близькими до поверхневих речень і в науковому обігові отримали назву пропозицій. Пропозиції визначаються як такі одиниці генерування мовлення, що виражають певні дії, події, стани як відношення між логічно рівноправними предметами безвідносно до поділу їх на суб'єкт – об'єкт [6, 64]. Пропозиції є певним концептом майбутнього речення, сконцентрованим навколо семантичного ядра – реляційного предиката, який співвідноситься з певним колом номінативних елементів і визначених референтних ситуацій [6, 65].

Наші спостереження показують, що серед девіацій, пов'язаних із мовною компетенцією адресанта, у текстах НПА виділяються такі типи:

1. Девіації, що виникають на етапі категоризації.

Відхилення цього типу виникають на початковому етапі породження мовлення і пов'язані із характером розчленування первісного задуму мовця, який фактично є протовербальним і являє собою виділення подій, ситуацій і предметів. Цей етап можна визначити як когнітивно-лінгвальний, оскільки саме тут відбувається вибір адресантом фрейму із відповідною семантичною організацією, який буде реалізовано із урахуванням потенцій конкретної мови. Добір засобів реалізації інтенцій мовця нормативно регулюється семантичними законами повноти і ненадлишковості інформації [10, 127].

Процес добору відповідних лексем або описових конструкцій визначається рівнем презентації дії або ракурсом її розгляду. Треба враховувати також валентність лексичних одиниць, їх субкатегоріальність, наявність певної кількості чітко визначених актантів, характер і семантична повнота предикатів. Порушення цих вимог призводить до аномальної категоризації процесу дії: *Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності* (Цивільний кодекс України, глава 2, стаття 11, пункт 2). Тут наявне відхилення при позначенні результату дії, оскільки лексеми *винаходи* та *результати* не входять до семантичного поля додатків предиката *створення*: результати отримують, а винаходи винаходять, тому об'єднання в один синонімічний ряд категоризованих результатів дій, вказаних у наведеному прикладі, не є нормативним. Подібне явище спостерігається в іншому тексті: *Недобросовісною конкуренцією є неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також інші дії, що кваліфікуються відповідно до частини першої цієї статті* (Господарський кодекс України, розділ 1, глава 3, стаття 32, пункт 2). Лексеми *таємниця* і *збирання* не можуть поєднуватися за законами сполучуваності, тому вживання їх у складі однієї логіко-семантичної

конструкції є аномальним. Нормативними для предиката **збирання** є додатки відомості, інформація тощо; **таємницю** можна пізнати, розкрити і т.п.

Диспозиційність предиката може призводити до порушень категоризації інструмента дії: *У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою - п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом* (Цивільний кодекс України, глава 2, стаття 13, пункт 6). Лексема **наслідок** має у своїй семантичній структурі семи процесуальності та фази: наслідок є результатом певної дії; нормативним є поєднання даного слова із фазовими предикатами. У даному контексті відбулася підміна слова зі значенням дії або предмета на слово зі значенням результату дії; правильним тут було б словосполучення **застосувати дії** або **застосувати положення**.

У досліджуваних нами текстах НПА трапляються випадки аномального номінування процесу дії: *За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, які були підставою для його прийняття* (Цивільний кодекс України, розділ 2, підрозділ 1, глава 4, стаття 32, пункт 5). Нормативним для лексеми **обставини** в аспекті онтологічної семантики є сполучення із дієсловами **виникнути** або **зникнути (припинити своє існування)**. Тут, очевидно, наявний калькований російськомовний вираз, правомірність вживання якого у текстах правової документації є сумнівною.

2. Девіації, що виникають на етапі пропозиціонування.

Відхилення даного типу виникають на етапі трансформації вже розчленованого та категоризованої когнітивної конструкції у внутрішнє мовлення адресанта. Такі девіації найчастіше пов'язані із процесами добору і визначення семантичних ролей членів пропозиції і їх вербального представлення: *Юридична особа може бути створена шляхом примусового поділу (виділу) у випадках, встановлених законом* (Цивільний кодекс України, розділ 2, підрозділ 2, глава 7, стаття 81, пункт 4). Відхилення тут виявляється через аналіз когнітивних аспектів вербалізації: для лексеми зі значенням дії **поділ** обов'язковою є наявність додатка зі значенням об'єкта дії, який у наведеному висловлюванні відсутній, тобто відбулася недостатня лексикалізація члена пропозиції.

Трапляються у НПА також випадки надлишкової лексикалізації: *Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину* (Цивільний кодекс України, розділ 4, глава 16, параграф 2, стаття 222, пункт 3). Надлишковою лексемою у даному тексті є атрибутив **винна**, оскільки характер поведінки адекватно експлікується із загального смислу висловлювання. Ненормативним є тут і поєднання слів **винна поведінка**, оскільки **винний** виступає як атрибут субстантива зі значенням істоти і його вживання в даному контексті неправомірне (порушує правила лексичної сполучуваності в українській мові).

3. Девіації, що виникають на етапі побудови поверхневої структури висловлювання.

Даний етап комунікативного процесу пов'язаний із переходом пропозиції на рівень поверхневої структури речення. Схема пропозиції заповнюється конкретним лексичним матеріалом, дібраним мовцем із власного лексикону з урахуванням тих когнітивних конструкцій зі складною системою семантико-логічних відношень, які були характерні для внутрішньої структури висловлювання. Девіації, які виникають на даному етапі, зумовлені дезорієнтацією адресанта у конкретному лексичному матеріалі, недостатньому рівні володіння лексико-граматичними нормами мови, невдалому синтаксичному оформленні комунікативних одиниць [6, 78].

Одним із прикладів таких порушень у НПА є скорочення синтаксичної структури пропозиції: *Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення* (Цивільний кодекс України, розділ 2, підрозділ 2, глава 7, стаття 91, пункт 4). Аномальним тут є вживання лексеми **припинення** без зазначення обов'язкового для неї додатка **існування**.

Іноді у НПА фіксуємо також ненормативне вживання службових частин мови, зокрема прийменників: *Рішення загальних зборів може бути оскаржене учасником товариства до суду* (Цивільний кодекс України, розділ 2, підрозділ 2, глава 7, стаття 98, пункт 5). Правильною в українській мові була б така побудова синтаксичної конструкції: *Рішення загальних зборів може бути оскаржене учасником товариства у суді*.

Серед девіацій, пов'язаних із мовленнєвою компетенцією адресанта, виділяємо:

1. Генологічно зумовлені девіації.

Відхилення, спричинені недостатністю жанрово-стильової компетенції адресанта, пов'язані із вживанням стилістично маркованих слів або словосполучень у генологічно невластивих їм контекстах. Наприклад: *Фізична особа не може бути видворена з обраного нею місця перебування, доступ до якого не заборонений законом* (Цивільний кодекс України, книга 2, глава 22, стаття 313, пункт 5). Лексема **видворений** має стійку стилістичну маркованість, зумовлену наявними у її структурі семантичними конотаціями зниженого регістру мовлення, тому її вживання у текстах офіційно-ділового стилю вважаємо неправильним.

2. Логічно зумовлені аномалії.

Девіації, що мають логічну природу, пов'язані зі спробою мовця вибудувати логічний каркас висловлювання за допомогою рекурсії: *Строк довіреності встановлюється у довіреності. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії* (Цивільний кодекс України, розділ 4, глава 17, стаття 247, пункт 1). Явної лінгвістичної помилки у наведеному висловлюванні немає; проте воно є логічно й семантично аномальним, оскільки конструктивної інформації щодо ситуації мовлення (строку дії довіреності) не несе.

3. Девіації онтологічного характеру.

Такі відхилення спричинені невідповідністю висловлювання об'єктивно існуючому порядку речей: *Науковим відкриттям є встановлення невідомих раніше, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання* (Цивільний кодекс України, книга 4, глава 38, стаття 457, пункт 1). Насправді наукових відкриттів, які б вносили докорінні зміни у рівень наукового пізнання, існує небагато; як правило, наукові відкриття уточнюють, доповнюють наукові знання або можуть призвести до зміни наукової парадигми, але не рівня пізнання.

Отже, девіації у текстах НПА можуть бути пов'язаними як із мовною, так і з комунікативною компетенцією адресанта. Окрім типів мовних відхилень, описаних Ф.С.Бацевичем, вважаємо за доцільне виділити ще три типи девіацій: генологічно зумовлені, онтологічні та логічні. Перелік виділених типів відхилень не є вичерпним і потребує уточнення та доповнення, що вимагає від дослідників усебічного вивчення механізмів породження девіацій та дієвих способів їх виправлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка). - М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: УРСС, 2001. – 416 с.
4. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Л.: ПАІС, 2005. – 263 с.
5. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 278 с.
6. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
7. Демьянков В.З. Логические аспекты семантического исследования предложения // Проблемы лингвистической семантики. - М.: ИНИОН АН СССР, 1981. - С.115-132.
8. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 352 с.
9. Кобозева И.М. Прагмасемантическая аномальность высказывания и семантика модальных частиц // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990. – С. 194-203
10. Кобозева И.М., Лауфер Н.И. Языковые аномалии в прозе А.Платонова через призму процесса вербализации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990. – С. 125-138
11. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Отв. ред. Е.С. Кубрякова; АН СССР. Ин-т языкознания. - М.: Наука, 1991. - 239 с.:
12. Радзівська Т.В. Текст як засіб комунікації / М.М.Пешак (ред.): НАН України, Інститут української мови. – К., 1993. – 191 с.
13. Фрей А. Грамматика ошибок. – М.: УРСС, 2006. – 304 с.
14. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – М.:Изд-во РГГУ, 2005.–502 с.

The article lights issues of types and generative mechanism of semantic deviations in Ukrainian laws.

Key words: communication, discourse, text, semantics, addresser, anomaly, deviation.